

مقاله پژوهشی

بازتاب انقلاب اسلامی در معماری معاصر ایران

در بازه زمانی ۵۷-۷۷ (نمونه موردی: حرم رضوی)

دریافت: ۱۳۹۹/۷/۱۲ پذیرش: ۱۳۹۹/۸/۱۲

رقیه ثبات ثانی^۱، آریتا بلالی اسکویی^۲، شهریار شقاقی^۳، احد نژاد ابراهیمی^۴

چکیده

یکی از شاهکارهای معماری بناهای مذهبی مربوط به معماری ایرانی اسلامی حرم رضوی است که طی دوره‌های تاریخی و با توجه به شرایط اجتماعی سیاسی شکل گرفته است. این مقاله ضمن بررسی کالبدی و معنایی معماری شکل گرفته در این مجموعه در دو دهه پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، به بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر معماری مذکور می‌پردازد و به این منظور، آگاهی از شرایط سیاسی تاریخی حکومت اسلامی ایران در این بازه زمانی ضروری است. این مقاله در پی آن است تا با روش توصیفی تحلیلی، آثار معماری شاخص ایجاد شده پس از انقلاب اسلامی ایران در حرم رضوی را طی سال‌های ۵۷-۷۷ با دیدگاه نظریه‌پردازان انقلاب اسلامی ایران در مقوله هویت اسلامی در ایران بررسی کند و به تبیین جریان ویژه متاثر از انقلاب اسلامی ایران در مجموعه مذکور در دو دهه پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران بپردازد. سوال اصلی پژوهش این است که چه رابطه‌ای میان انقلاب و معماری مجموعه حرم رضوی در دو دهه پس از آن وجود دارد؟ در پاسخ به این سوال، فرضیه پژوهش این است که رابطه ویژه‌ای میان مبانی فکری انقلاب اسلامی و معماری حرم رضوی بین سال‌های ۵۷ تا ۷۷ وجود دارد.

کلیدواژه‌ها: انقلاب اسلامی ایران، معماری، هویت، حرم رضوی.

۱. دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران: Rg.sabatsani84@gmail.com
۲. دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران (نویسنده مسئول): a.oskoyi@tabriziau.ac.ir
۳. استادیار گروه معماری، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران: sh.shagagi@iaushab.ac.ir
۴. دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران: ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

مقدمه

جوامع بشری همواره بستر تحولات اجتماعی سیاسی حاکم در زمان معاصر خود بوده‌اند. تمایل به نشان دادن فرهنگ و هویت اجتماعی از دغدغه‌های انسان معاصر بوده است. یکی از بسترها برای نشان دادن هویت اجتماعی، هنر است؛ زیرا هنر از قابلیت دسترسی بالا و سریع در انتقال مفاهیم برخوردار است. در کنار هنر، معماری بناها به عنوان یک اثر انسان‌ساخت، همواره متأثر از آداب، فرهنگ و هویت انسان و محیط پیرامون آن بوده به نحوی که از دیرباز هنر و معماری در خدمت بشر و در جهت مطلوب‌سازی زندگی بشر بوده‌اند.

از سویی انقلاب‌ها به عنوان پدیده‌های اجتماعی، برخاسته از بستر جوامع خود هستند که اندیشه‌ها و تفکرات همان جامعه‌ای را در بردارند که معماری آن‌ها در آنجا شکل می‌گیرد. در این مقاله بازتاب انقلاب اسلامی ایران در معماری معاصر ایران طی بازه زمانی ۵۷-۷۷ در نمونه مورد مطالعه «حرم رضوی» بررسی می‌شود. از دلایل انتخاب این مجموعه می‌توان به کاربری مذهبی آن و تعدد آثار در کنار یکدیگر و امکان بررسی کالبدی و معنایی معماری در کنار هم اشاره کرد. ضرورت این پژوهش در واقع از کمبود مبانی نظری معماری معاصر ایران و نپرداختن به آن به خصوص در دهه‌های نخست پیروزی انقلاب اسلامی ایران نشئت می‌گیرد؛ مبانی که در وجود ماریشه دارد و اکنون بر اثر غفلت و بی‌توجهی در این حوزه موجبات تقلید بی‌محتوا و به‌کار نگرفتن معماری ایرانی اسلامی در معماری معاصر در نظام اسلامی حاکم را فراهم کرده است.

آثار و پژوهش‌های بسیاری در زمینه معماری معاصر ایران از سوی معماران و نظریه‌پردازان انجام گرفته است. از جمله آن‌ها می‌توان به آثار و پژوهش‌های ایرج اعتصام و محمد منصور فلامکی، عبدالحمید نقره‌کار، حسین سلطانزاده، بهروز منصوری و امیربانی مسعود اشاره کرد که هر یک از دیدگاه ویژه‌ای به نقد آثار معماری یا ارائه نظریه در این خصوص پرداخته‌اند؛ ندیمی معتقد است که اصول تدوین شده‌ای برای معماری انقلاب اسلامی وجود ندارد. او معماری این دوران را در مرحله بحران هویت می‌داند که در جست‌وجوی

راهی برای یافتن مبانی و ارزش‌های لازم است (ندیمی، ۱۳۷۰: ۴). آبراهامیان در کتاب «ایران میان دو انقلاب» به بررسی تاریخ معاصر ایران و جریان‌ات تاریخی آن می‌پردازد و شرایط سیاسی و اجتماعی ایران را در دوره‌های تاریخی، علل و شکل‌گیری آن‌ها را بیان می‌کند (آبراهامیان، ۱۳۹۹). قبادیان در کتاب «سبک‌شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران» به بررسی و دسته‌بندی بناها بر اساس سبک‌های معماری معاصر پرداخته است (قبادیان، ۱۳۹۵). بانی مسعود، امیر در کتاب «معماری معاصر» در ایران از سال ۱۳۰۴ تاکنون «به بررسی تاثیر جریان‌ات تاریخی معماری ایران معاصر با توصیف نمونه‌های موردی در این باب می‌پردازد (بانی مسعود: ۱۳۹۹). بمانیان، محمدرضا و دیگران عناصر هویت‌ساز در معماری سنتی خانه‌های ایرانی در معماری ایران را شناسایی کرده است (بمانیان، ۱۳۸۹). مهدوی نژاد، تجدید حیات گرایي و معماری معاصر ایران در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی را بررسی کرده است (مهدوی نژاد و همکاران: ۱۳۸۹) حجت، هدف انقلاب اسلامی را در زمینه معماری احیای هویت گذشته می‌داند (حجت، ۱۳۷۴: ۳۲-۳۴) نقره کار تنها به این بسنده می‌کند که باید نسبت جایگاه اسلام به عنوان یک مکتب الهی و توحیدی با انقلاب اسلامی و آن‌گاه با معماری و همزاد آن، شهرسازی تشریح شود و از هر گونه تحلیل آرمان‌گرا پرهیز می‌کند (نقره کار، ۱۳۸۸: ۱۵) نقی‌زاده نیز بناهای کلی اسلامی را مطالعه کرده و تلاشی برای شخصیت‌شناسی و شیوه زبان خاص این دوران در ظهور ارزش اگرچه مسیری متفاوت با رویکرد صوفیانه قبل از انقلاب در حوزه معماری اسلامی دارد ولی باز هم تنها اصول و شاخصه‌های اسلامی که بعداً سبب تمایز دوره انقلاب از دیگر دوره‌ها می‌شود نکرده است. (نقی‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۱) کیانی در کتاب تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی به بررسی آثار معماری اسلامی از آغاز تا سلجوقیان و تیموریان، صفویان و تا عصر حاضر پرداخته و در خصوص پژوهش‌های اندک صورت گرفته در خصوص حرم رضوی به عنوان یک مجموعه از بناهای مذهبی در دوره اسلامی اشاره کرده است (کیانی، ۱۳۸۴: ۱۷۲). شایسته‌فر، کتیبه‌های رواق‌های ساخته شده در حرم رضوی در عصر تیموری و صفوی را به لحاظ محتوایی بررسی و به مضامین قرآنی در دوره تیموری و تزئین هنری از مضامین در دوره صفویه اشاره می‌کند (شایسته‌فر، ۱۳۹۲: ۱۱۷-۱۴۷). در

باب بررسی معماری حرم امام رضا (علیه السلام) نیز می‌توان به بررسی تحول تاریخی و اجزای حرم رضوی و نهادهای فرهنگی وابسته و خدمات به زائران و آثار فقیهان و عالمان دینی که در جوار حرم به خاک سپرده شده‌اند در کتاب «بارگاه خورشید» به تالیف اسماعیل رضایی برجکی، میثم جلالی، سیدحسن حسینی، ابوالفضل زارعی، بهزاد نعمتی که در سال ۱۳۹۶ به چاپ رسیده و همچنین اثر «در این قطعه از بهشت» که سوی آستان قدس رضوی سال ۹۶ چاپ کرده است، اشاره نمود. علی اصغر سالاری در نسخه الکترونیکی از کتاب تدوین سبک هنر و معماری حرم مطهر رضوی، پژوهشی بر روضه منوره و حریم حرم مطهر به لحاظ توسعه تاریخی و کالبدی در سال ۱۳۹۴ پرداخته است (سالاری، ۱۳۹۴). لباف خانیکی در پژوهشی به بررسی گنبد حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) در هنر نامه آستان به سیر تحول گنبد و حرم مطهر، زمان و چرایی شکل‌گیری گنبد مطهر به فرم کنونی پرداخته است. شیخی و قاسمی به مطالعه فرم، تکنیک، مواد و مصالح و کتیبه‌های مورد استفاده در پنجمین ضریح حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) پرداخته‌اند (شیخی و قاسمی، ۱۳۹۷). جلالی هنر آینه کاری در رواق دارالسیاده حرم امام رضا (علیه السلام) را مورد بررسی قرار داده است و هنر ایرانی آینه کاری را از هنرهای دارای قدمت و تنوع در به‌کارگیری در تزئینات بیشتر فضاهای حرم رضوی از دوره قاجار تا به امروز معرفی می‌نماید (جلالی، ۱۳۹۸) و وثیق در تقریری به تبیین کاربست حس معنوی مکان جایگزین مفهوم حس مکان در حرم امارضا (علیه السلام) پرداخته که در آن پس از ارائه مطالب مربوط به حس معنوی مکان در حرم رضوی به روند تغییرات کالبدی حرم به طور مختصر پرداخته است. (وثیق، ۱۳۹۸) خان حسین آبادی نیز در تقریری، مضامین کاشی نگاره‌های دوره قاجار در حرم رضوی را مورد بررسی قرار داده است (خان حسین آبادی، ۱۳۹۷). که در بخش‌های آتی از مقاله به برخی از این نظرات به طور مختصر خواهیم پرداخت. نوآوری این تحقیق در پرداختن به معماری و هنر مجموعه حرم رضوی در دوران معاصر و صرفاً در بین سال‌های ۵۷-۷۷ است که در مقایسه با مطالعات صورت گرفته بر روی معماری در سال‌های قبل از جمله دوران صفوی، قاجار و قبل از انقلاب، بازتاب کمی در حوزه معماری داشته و برای استفاده کنندگان این رشته به عنوان یک مجموعه که تمامی شاخصه‌های معماری انقلابی، اسلامی و ایرانی را در

بردارد، به نحو احسن شناسانده نشده است. همچنین از آنجا که برای مطالعه انعکاس یک پدیده بر روی معماری از سوی نظریه پردازان آن پدیده، حداقل یک بازه زمانی طولانی مدت لازم است این بازه دو دهه نخست پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی در ایران که شامل پیروزی انقلاب، رهبری امام خمینی (ره)، سال‌های جنگ و هشت سال دفاع مقدس هم چنین و رهبری مقام معظم رهبری را در برمی‌گیرد در نظر گرفته شده است. هدف اصلی از انجام این تحقیق این است که رابطه میان انقلاب و معماری دو دهه پس از آن مورد بررسی قرار گیرد. و جریان و پارادایم معماری منتج از انقلاب اسلامی تبیین تا راهنمای معماران و طراحان در حیطه طراحی آثار معماری معاصر گردد. و سؤال اصلی تحقیق در پاسخ‌دهی به این سؤال که چه رابطه‌ای میان انقلاب و معماری مجموعه حرم رضوی در دو دهه پس از آن وجود دارد؟ که در پاسخ به این سوال، فرضیه پژوهش عبارت است از این که رابطه ویژه‌ای میان مبانی فکری انقلاب اسلامی و معماری حرم رضوی بین سال‌های ۷۷ تا ۵۷ وجود دارد.

روش تحقیق و چهارچوب نظری

برای بررسی در زمینه بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر معماری دو دهه پس از آن بر مجموعه بناهای حرم رضوی از روش توصیفی تحلیلی استفاده شده است. بدین صورت که داده‌های معماری بناهای حرم رضوی که در بین سال‌های ۵۷-۷۷ شکل گرفته از منابع و دیدگاه صاحب نظران گردآوری و استخراج شده و در جداول طراحی شده قرار گرفته است. در شاخصه‌های ارزیابی و تحلیل جداول از دیدگاه‌های امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری و فرمایش‌های ایشان در باب هویت استفاده و در نهایت خصوصیات و ویژگی‌های این آثار به‌عنوان نتایج این تقریر در جهت تبیین شاخصه‌های معماری دهه‌های مذکور و در جهت پاسخ به سؤالات تحقیق و اهداف پژوهش ارائه شده است.

نمودار ۱: فرایند تحقیق (منبع: نگارندگان)

از نتایج این تحقیق می توان یکی تبیین ویژگی های معماری بازتاب شده از انقلاب اسلامی ایران در حرم رضوی و دیگری تحلیل آثار معماری شاخص در دهه مذکور در زمینه هویت از دیدگاه بنیان گذار کبیر و رهبر معظم انقلاب اسلامی توسط نگارندگان را برشمرد که در آخر چگونگی ارتباط میان معماری حرم رضوی و انقلاب اسلامی ایران مشخص می شود.

مفاهیم و چهارچوب نظری

۱. انقلاب

انقلاب از نظر واژگانی به معنای تغییر، تحول، برگشتگی و تبدیل و از نظر سیاسی به معنای اقدام عده‌ای برای براندازی و ایجاد حکومتی جدید است (عیوضی و هراتی، ۱۳۸۹: ۲۱). انقلاب متضمن تغییر سریع ساختارها، نهادها و ارزش‌های اجتماعی سیاسی طبق یک چهارچوب ایدئولوژیک جدید است. انقلاب‌ها معمولاً نتیجه کنش و واکنش‌های گروه‌های خاصی از یک جامعه است که از طریق همین کنش و واکنش‌ها به ثمر می‌رسد. گرچه بین انقلاب‌های مختلف شباهت‌های شکلی وجود دارد، اما هر انقلاب مقید به شرایط وقوع آن است و مشخصات منحصر به فرد خود را از شرایط اجتماعی کسب می‌کند. تحولات تاریخی ساختارها، نهادها و ارزش‌های اجتماعی، محدودیت‌ها و امکاناتی را برای عمل جمعی و چگونگی وقوع انقلاب فراهم می‌سازد (بانی مسعود، ۱۳۹۴: ۳۵۹).

۱-۱. انقلاب اسلامی ایران

انقلاب ایران بدون شک یک تحول بزرگ سیاسی اجتماعی بود که با جایگزین کردن نظام سیاسی نوین و انتقال قدرت سیاسی در جامعه ایران به وقوع پیوست. همه انقلاب‌های جهان در برخی ویژگی‌ها یکسان هستند ولی هر انقلاب شاخص‌های خاصی دارد که دیگر انقلاب‌ها ندارند. انقلاب اسلامی ایران نیز در این زمینه دارای ویژگی‌های منحصر به فردی چون مذهبی بودن، مردمی بودن و نفوذ رهبری آن است (درخشه، ۱۳۸۷: ۱۲۶-۱۲۷).

۱-۲. ارتباط میان رهبری امام خمینی (ره)، انقلاب اسلامی ایران، ایدئولوژی و هویت

امام خمینی (ره) در نهضت انقلابی خود، مردم ایران را به رویکردی مجدد به هویت دینی خویش فرامی‌خواند و با قائل شدن رابطه‌ای مستقیم میان انقلاب و ایدئولوژی، انقلاب را

شرطی لازم و ضروری برای تحقق آرمان‌های الهی و وسیله‌ای برای نیل به مقاصد مکتبی و ایصال جامعه بشری به تعالی انسانی تلقی کردند که در این راه در پیاده کردن نظریه خویش اهتمام کردند (همان: ۲۱۸). امام خمینی (ره) معتقد است انقلاب اسلامی ایران به دلیل برخورداری از هویت مستقل اسلامی و شیعی از سایر انقلاب‌ها متمایز است (همان: ۲۱۹). نظریه‌های مطرح درباره انقلاب اسلامی بسیارند، اما اغلب این‌ها نتوانسته‌اند انقلاب اسلامی را به خوبی بنمایانند. در این زمینه اغلب تحلیل‌گران در بررسی انقلاب اسلامی، آن را انقلابی هویتی و بر مبنای فرهنگ و نظریه‌های فرهنگی دانسته‌اند. بنابراین با واکاوی و نقد نظریه‌های مربوط به انقلاب در می‌یابیم که انقلاب اسلامی در راستای هویت‌خواهی و استقلال‌طلبی مردم ایران روی داد. با بررسی آرای بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران و شعارهای مطرح در آن زمان و همچنین بررسی نظریه‌های مطرح در باب انقلاب اسلامی می‌توان نتیجه گرفت که انقلاب اسلامی جنبه هویتی داشته و به عنوان انقلابی فرهنگی شناخته می‌شود. (عیوضی و هراتی، ۱۳۸۹: ۱۵۴-۱۵۵) با عنایت به موارد اشاره شده در می‌یابیم که میان انقلاب اسلامی ایران و ایدئولوژی ارتباط مستقیمی وجود که در راستای هویت‌خواهی مردم ایران و به رهبری امام خمینی (ره) در جهت نیل به آرمان‌های الهی و تعالی جامعه بشری واقع شده است.

۲. هویت

در لغت‌نامه دهخدا «هویت» به معنای تشخص (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱۴: ۲۰۸۶۶)، در فرهنگ معین نیز هویت به هستی، وجود و آنچه موجب شناسایی شخص باشد، تعریف شده است (معین، ۱۳۶۳، ج ۴: ۵۲۲۸). بر این اساس می‌توان گفت که هویت، شناختن و شناساندن است و دو وجه دارد: یکی شناخت خود در ارتباط با چیزی و دیگری شناساندن خود بر اساس آن چیز به دیگران (افتخاری، ۱۳۸۳: ۱۰۳). این خویش‌شناسی بر یک پدیده بیرونی استوار بوده که ممکن است سرزمین، نژاد، تاریخ، مذهب یا خانواده باشد (احمدی، ۱۳۸۶: ۱۶۶). از آنجاکه که هنر و معماری در هر منطقه برخاسته از جامعه

و شرایط اجتماعی آن منطقه است، در نتیجه هنر و معماری جزو پدیده های بیرونی و از عوامل مهم در خویشن شناسی است (هر آنچه که در توضیح مفهوم هویت در متن فوق اشاره شده است).

۱-۲. هویت اسلامی انقلاب و مطالبات مردمی

بدون شک انقلاب اسلامی ایران توانست با ظرفیت گسترده خود طومار یکی از استبدادهای پیچیده قرن بیستم را در هم بیچد و از این لحاظ باید پذیرفت انقلابی با خصلت انقلاب اسلامی ایران می تواند در زایش جامعه ای با ویژگی های یک جامعه توسعه یافته به لحاظ سیاسی نقش اساسی ایفا کند. این ظرفیت را باید در هویت اسلامی این انقلاب و نیز مطالبات تاریخی مردم ایران جست و جو کرد (درخسه، ۱۳۸۷: ۱۲۷). لذا مهم ترین هدف انقلاب احیای دین و ارائه الگوی بدیع مبتنی بر هویت دینی و ملی ایران شد (همان: ۱۹۴).

نمودار ۱: دیاگرام ارتباط میان انقلاب اسلامی ایران، هویت و معماری (منبع: نگارندگان)

۲-۲. هویت در تفکر اسلامی از دیدگاه نظریه پردازان انقلاب اسلامی ایران (امام و رهبری):

نظریه پردازان	عوامل زیر بنای هویت	تعاریف	مکاتب		هویت در تفکر اسلامی
			فلسفه مشاء	فلسفه اشراق	
ابن سینا	دانش زیر بنای هویت ثبات و دوام در هویت و حرکت جوهری کند هویت		فلسفه اشراق	فلسفی	
سهروردی	فطرت زیر بنای هویت				
شیخ محمود شبستری	معنویت زیر بنای هویت	وابسته بودن هویت به ذات الهی و جلوه و جمال و تجلی او		عرفان	
صدر المتالهین امام خمینی مطهری	فطرت و معنویت ریشه مشترک هویت‌ها	-تاکید بر اصالت و ثبات در هویت -اتحاد علم و عالم و معلوم (بیانگر رکن خود آگاهی و علم حضوری و وجودی در هویت) -تاکید بر تحرک و پویایی و توسعه در هویت (درک حضوری ویژگی‌های ذاتی و عرضی در ماهیت وجود یک شیء)		حکمت متعالیه	

جدول ۱: هویت در تفکر اسلامی (بمانیان، ۱۳۸۹: ۴۱)

حضرت آیت الله خامنه‌ای مهم‌ترین و اصیل‌ترین عنصر و رکن هویت ملی را فرهنگ و به عبارت دقیق‌تر دین و اعتقادات می‌دانند. در اندیشه مقام معظم رهبری فرهنگ هر ملتی، هویت آن ملت را شکل می‌دهد؛ اما هویتی مطلوب و ارزشمند است که بر اساس فرهنگ دینی و اسلامی و تقوا شکل گرفته باشد. به طوری که آرمان‌های معنوی و اخلاقی برای انسان هویت می‌سازد ایشان عناصر دیگر مانند جغرافیا، زبان، تاریخ، حکومت و ... را در مبادی تکوین یک ملت موثر می‌دانند ولی برای آن‌ها نقش ذاتی، اساسی و همیشگی قائل نیستند. مقام معظم رهبری، خود فراموشی سیاسی یا فراموش کردن هویت ملی را موجب ذلت و بدبختی ملت می‌دانند. لذا در اندیشه ایشان هویت ملی مطلوب و مورد پسند آن است که منجر به ایجاد عزت ملی شود (افتخاری، ۱۳۹۳: ۴۱).

جدول ۲: تحلیل و تبدیل دیدگاه مقام معظم رهبری در خصوص هنر و معماری به مضامین پایه

(منبع: بیانات، <https://farsi.khamenei.ir>, <https://www.leader.ir/fa>)

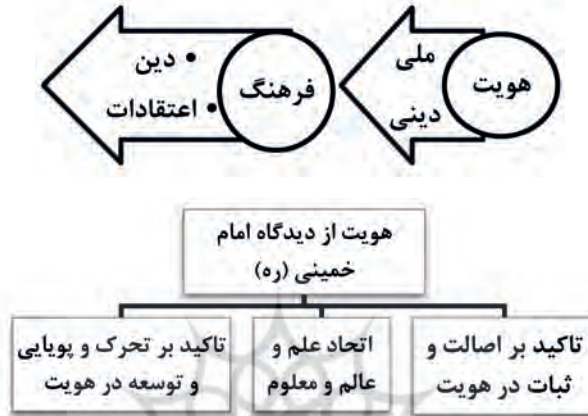
موضوع	بیانات	تاریخ ذکر بیانات	موضوع	بیانات	تاریخ ذکر بیانات
معماری	اساس تحول باید بر «ملاحظه عناصر اصلی هویت ملی» قرار داده شود که آرمان‌های اساسی و اصولی مهم‌ترین آن‌هاست.	۱۳۵۸/۸/۱۸	هنر زبان رسایی برای همه موضوعات و به خصوص موضوعات پیچیده‌ای مثل انقلاب است	۱۳۷۷/۱۱/۱۳	
	توجه به مختصات شهر اسلامی	۱۳۷۸/۳/۸	هنر ملتزم و متعهد یک حقیقت		
	توجه به آثار تاریخی معماری؛ این‌ها گذشته تاریخی یک ملت را رنگ و رونق می‌بخشد و مردم می‌توانند گذشته، تاریخ و ریشه‌های خود را پیدا کنند.	۱۳۸۲/۷/۲۱	هنر انقلابی: توقع انقلاب از هنر و هنرمند مبتنی بر نگاه زیباشناختی در زمینه هنر است		
	رعایت شاخص‌های بومی و به‌خصوص شاخص‌های اسلامی در شهرسازی و خانه‌سازی	۱۳۸۳/۱۲/۵	هنر دینی: مجسم کننده و ارائه دهنده آرمان‌های دین اسلام باشد		۱۳۸۰/۵/۱
	توجه به حفظ هویت تاریخی و اسلامی و مراکز قدیمی	۱۳۸۴/۵/۱۷	مسئله هنر و هنرمند، جزو مسائلی است که هم ظریف است، هم به شدت حساس و دقیق است و مرزهای دشواری در این زمینه وجود دارد		
	حفظ هویت و اصالت شهرها	۱۳۸۶/۲/۸			

<p>هنر دینی آن است که بتواند معارفی را که همه ادیان و بیش از همه، دین مبین اسلام به نشر آن در بین انسان‌ها همت گماشته‌اند و جان‌های پاکی در راه نشر این حقایق نثار شده است، نشر دهد، جاودانه کند و در ذهن‌ها ماندگار سازد.</p>	<p>۱۳۸۷/۱۰/۲۱</p>	<p>هویت بخشی به سیمای شهر و روستا، باز آفرینی و روزآمد سازی معماری ایرانی اسلامی، رعایت معیارهای پیشرفته برای ایمنی بناها و استحکام ساخت و سازها.</p>
<p>هنرمند، هم در باب فرم و قالب هنر خودش و هم در قبال مضمون تعهد دارد</p>	<p>۱۳۹۰/۶/۲</p>	<p>توجه به سنت های اصیل ایرانی در معماری و شهرسازی در معماری و شهرسازی</p>
<p>هنر بخشی از آن فاخرترین و ارزشمندترین قسمت‌های جان انسانی است؛ باید برای این ارزش قائل شد و آن را برای خدا خرج کرد</p>	<p>۱۳۹۴/۴/۹</p>	<p>هویت بخشی به سیمای شهر و روستا و باز آفرینی و روزآمد سازی معماری اسلامی ایرانی</p>
<p>هنر یک موهبت الهی و یک حقیقت بسیار فاخر</p>	<p>۱۳۹۶/۳/۲۴</p>	<p>تاکید بر منطبق بودن طرح توسعه حرم با معماری ایرانی اسلامی</p>
<p>هنر در خدمت فرهنگ است</p>	<p>۱۳۹۷/۷/۲۲</p>	<p>اهتمام به احیا و توسعه نمادهای اسلامی ایرانی به ویژه در پوشش، معماری و شهرسازی با حفظ تنوع فرهنگی در پهنه سرزمین</p>
<p>۱۳۹۸/۱/۱۵</p>	<p>نگهبانی و مراقبت از گنجینه منحصر به فرد هنر و معماری و خطاطی ترین</p>	

از جدول ۲ به این موضوع پی می‌بریم که دیدگاه ایشان به هنر و معماری بیشتر از منظر هویتی و در برگیرنده مضامین پایه از جمله زبان، تاریخ، سنت، فرهنگ، حقیقت، منحصر به فرد بودن، انقلابی، دینی، اسلامی، برای خدا و موهبت الهی است که همگی از

ویژگی‌های معماری ایرانی اسلامی محسوب می‌شود.

نمودار ۲: هویت از دیدگاه امام(ره) و رهبری (منبع: نگارندگان)

با ظهور هر انقلابی تحولی شگرف در مناسبات انسانی اجتماعی هر جامعه پدید می‌آید و زمینه ورود جامعه را به مرحله‌ای تازه از کنش تاریخی فراهم می‌کند. در حقیقت، انقلاب نقطه عطفی در تاریخ جوامع است که به صورت بارزی جامعه را به قسمت قبل و بعد از خود تقسیم می‌کند. تاثیر این رخدادها و دگرگونی‌هایی که با انقلاب به وجود می‌آید، غالباً غیرمنتظره و عموماً بسیار عمیق‌تر از آنچه تصور می‌شود، در آینده بازتاب می‌یابد (درخشه، ۱۳۸۷: ۱۹۳). برای بررسی این بازتاب بر معماری سال‌های ۵۷-۷۷، نخست آگاهی از شرایط اجتماعی سیاسی این دوره ضروری است.

۳. شرایط اجتماعی سیاسی دوره زمانی مورد مطالعه (۵۷-۷۷)

بررسی‌های انجام شده در زمینه مناسب قدرت و معماری نشان می‌دهد که فرم‌ها و فضاهایی که معماری ایجاد می‌کند با قدرت سیاسی حاکم بر جامعه رابطه دارد و از آن تاثیر و تاثر می‌گیرد (فوکو، ۱۳۷۸). سال ۱۳۵۷ خورشیدی را می‌توان نقطه عطفی در تاریخ معاصر ایران قلمداد کرد. حدود ۷۰ سال بعد از انقلاب مشروطیت، ایران شاهد دومین

انقلاب ملی خود بود. انقلاب اسلامی ایران در عصر مدرن شکل گرفت. تحولات داخلی عصر جمهوری اسلامی را به لحاظ مراحل که انقلاب پشت سر نهاده است، می‌توان به چهار دوره تقسیم کرد:

- دوره انتقال قدرت و مشکلات نظام سیاسی جدید: این دوره که از سال ۵۷ تا ۶۲ خورشیدی را دربرمی‌گیرد؛ دوره‌ای است که نظام برآمده از انقلاب اسلامی طی درگیری‌های داخلی و گاه براندازانه، موفق به تثبیت اوضاع شد و خود را از خطر سرنگونی رهانید.

- دوره تثبیت نظام؛ این دوره از سال ۶۲ تا ۶۸ خورشیدی را دربرمی‌گیرد. در این دوره مسائل داخلی تا حد زیادی تحت الشعاع جنگ واقع شده بود؛ از یک سو، اختلاف جناح‌های داخلی در مقابل تجاوز دشمن خارجی رنگ باخت و از سوی دیگر دولت و مردم با همه توان در خدمت پیشبرد جبهه‌ها و مسائل مربوط به آن قرار داشتند.

- دوره بازسازی اقتصادی: این دوره از سال ۶۸ تا ۷۶ خورشیدی را دربرمی‌گیرد. ایران در سال ۶۸ شاهد رحلت بنیان‌گذار جمهوری اسلامی و انتخاب آیت‌الله خامنه‌ای برای تصدی مقام رهبری از جانب مجلس خبرگان بوده از سویی بر اساس تجدید نظر صورت گرفته در قانون اساسی، تفکیکی مرجعیت از رهبری و حذف سمت نخست‌وزیری نیز تصویب شد. از آنجا که دولت جدید به بازسازی دوران پس از جنگ می‌اندیشید، برنامه‌های داخلی خود را بر «سیاست تعدیل» در مقابل «سیاست تثبیت» توسعه صادرات (در مقابل جایگزینی واردات)، خصوصی‌سازی و جذب سرمایه‌های خارجی بنیان نهاد و سیاست خارجی‌اش را بر تنش‌زدایی استوار ساخت. اتخاذ این سیاست‌ها ساختار اقتصادی کشور را تا حد زیادی تغییر داد و بر حوزه‌های فرهنگی و اجتماعی نیز تاثیر مستقیم نهاد.

- دوره توسعه سیاسی: این دوره از سال ۷۶ تا ۸۴ خورشیدی را دربرمی‌گیرد (بانی مسعود، ۱۳۹۴: ۳۵۹-۳۶۱).

۴. بازتاب کلی جمهوری اسلامی ایران بر ساخت و ساز دهه‌های نخستین پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران

جمهوری اسلامی ایران که در فروردین ماه سال ۱۳۵۸ تثبیت شد، عمیقاً بر شیوه تولید، توزیع و پذیرش معماری در کشور تأثیر نهاده است. مناسبات بین المللی ایران به شکل بنیادین و ریشه‌ای در دهه نخست پس از پیروزی انقلاب اسلامی زیر و زبر شد. بسیاری از پروژه‌های ساخت و ساز به دلیل ارتباط شرکت‌های ساختمانی با شرکت‌های غربی متوقف شدند. بسیاری از چهره‌های معماری ایران از کشور مهاجرت کردند. برخی که مانده بودند درگیر جنگ تحمیلی شدند و بقیه شغل و عرصه فعالیت خود را تغییر دادند. تنها معدودی از ایشان که دست‌اندرکار پروژه‌های موجود و طرح‌های ساخت و ساز خرد بودند، ادامه حیات دادند. در سال‌های پس از پیروزی انقلاب، عمده منابع انسانی و اقتصادی مصروف جنگ تحمیلی شد و به این ترتیب معماری ایران از صحنه معادلات جهانی حذف شد. پس از اتمام جنگ ایران و عراق (۱۳۵۹-۱۳۶۷) توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، دولت و جامعه ایرانی را به سمت و سوی تازه‌ای سوق داد. در این دوره گفتار اقتصادی جدیدی سر برآورد که اهداف خود را ایجاد تحول در سیاست‌های اقتصادی، گرایش به سمت خصوصی‌سازی و همچنین بازار آزاد رقابتی اعلام کرده بود. صنعت ساختمان و معماری ایران در این دوران و در نتیجه این تحولات شاهد تحول و شکوفایی مجدد بود. بسیاری از پروژه‌های جدید در این دوره بر تکنولوژی تکیه داشتند (همان، ۱۳۹۹: ۱۹۷). در گذر زمان، بسیاری از شهرهای ایران بناهایی با کاربری‌های مختلف به صورت مجموعه‌ای ساخته شده‌اند که به لحاظ تاریخی، معماری اهمیت زیادی دارند. از لحاظ تاریخی، این بناها در دوره اسلامی به لحاظ معماری رونق و توسعه کالبدی یافته‌اند که در این میان بناهای مذهبی آرامگاهی سهم بسیاری به خود اختصاص داده‌اند. مجموعه حرم رضوی در مشهد مقدس که برای مسلمانان به ویژه شیعیان اهمیت ویژه‌ای دارد، از مجموعه بناهای مذهبی و آرامگاهی است که در طول تاریخ تکامل یافته و توسعه آن در عصر حاضر نیز ادامه دارد.

۵. اهمیت بناهای آرامگاهی در ایران

با گذشت زمان با افزودن محراب به آرامگاه‌ها، این گونه بناها جنبه قداستی پیدا کرد و با توجه به دیدگاه اسلام که هر مکانی با توجه به شرایط می‌تواند به عنوان مسجد مورد استفاده قرارگیرد، بناهای آرامگاهی روز به روز بر اهمیت‌شان افزوده شد. شفاعت و زیارت در فرهنگ شیعه عامل بسط و گسترش آرامگاه‌ها در ایران است (مومنی دهقی، ۱۳۵۹: ۳).

۶. مفهوم و جایگاه حرم در فرهنگ اسلامی

«حرم» در فرهنگ اسلامی مکان یا زمانی مقدس است و بسیاری از امور مباح در شرایط دیگر در آن (حرم) ممنوع و حرام است. مفهوم و حکمت این محدودیتها که در آداب و احکام مربوط به حرم وضع شده، در چهارچوب انسان‌شناسی و هستی‌شناسی دینی قابل درک است. حرم نمونه‌ای از آرمان‌شهر اسلامی ثمره و محل رویش انسان است که می‌توان آن را بهشت زمینی نامید. مختصات بهشت و بهشتیان نقطه‌تعالی حرم و اهل حرم در آرمان‌شهر اسلامی است. انسان کامل و خاندان‌ها و خانه‌های مقدس که شاخص‌ترین آن‌ها اهل بیت پیامبرند، محور حرم هستند (خاکرند، ۱۳۹۵: ۹۷). حرم امام رضا (علیه‌السلام) هم نزد شیعیان امامی به عنوان «حرم» و مکانی مقدس گرامی داشته می‌شود.

۶-۱. مجموعه حرم حضرت رضا (علیه‌السلام)

مجموعه بناهای حضرت رضا (علیه‌السلام) در مشهد مقدس که برای مسلمانان به‌ویژه شیعیان ایران از اهمیت فراوانی برخوردار است، یکی از مهم‌ترین بناهای مذهبی است. این مجموعه باشکوه تقریباً ۲۵ بنا مهم را شامل می‌شود و هر یک از نظر ویژگی‌های معماری و هنر ارزش والایی دارد. احداث این مجموعه از قرون اولیه

اسلامی شروع شده و کار تکمیل آن همچنان ادامه دارد. مهم‌ترین بخش این مجموعه مقبره حضرت رضا (علیه السلام) و بقیه این مجموعه در طول زمان شکل گرفته و کامل‌تر شده است.

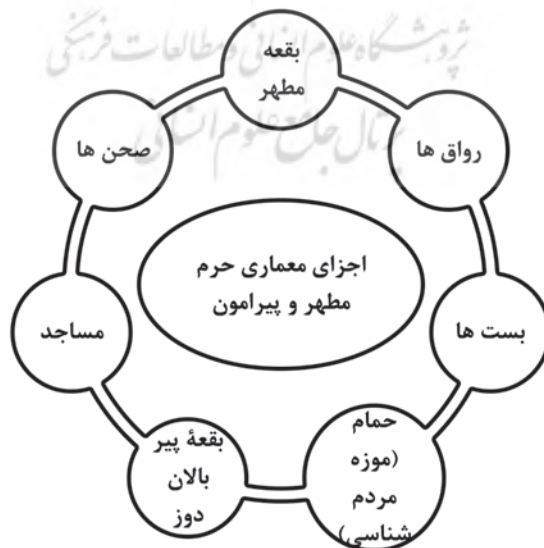
مقبره حضرت رضا (علیه السلام) مربع شکل و و اندازه شکل آن ۱۰ متر است. این مرقد با گنبد دوپوش بسیار زیبا که روکشی از طلا دارد، مظهر و نماد مجموعه بناهای حرم است. طبق کتیبه‌ای که روی صندوق قدیمی مقبره وجود دارد، صندوق در سال ۱۰۲۲ هجری یعنی زمان شاه عباس صفوی ساخته شده و کتیبه روی آن را هنرمند معروف، علیرضا عباسی نوشته است. البته صندوق فعلی قبر از سنگ مرمر است و بدنه گنبد با کتیبه‌های متعددی تزیین شده است. این کتیبه‌ها در زیر و ساقه گنبد در زمان شاه عباس و شاه سلیمان صفوی، به خط هنرمندان معروف آن دوره، علیرضا عباسی و محمد رضا امامی، در فاصله سال‌های ۱۰۱۰ تا ۱۰۸۶ قمری به شیوه ثلث با رنگ سفید بر زمینه ای آبی نوشته شده است. ازاره‌های حرم نیز با کاشی‌های زرین فام، در طرح‌های بسیار جالب تزیین شده که بر بعضی از کاشی‌ها تاریخ ۶۱۲ و ۷۲۰ هجری دیده می‌شود. از دیگر بخش‌های مجموعه حرم حضرت رضا (علیه السلام)، حیاط مرکزی آن است که به صحن عتیق معروف است و شکلی مستطیل و چهار ایوانی دارد هر چهار ایوان با کاشی‌کاری بسیار زیبا و کتیبه‌های متعدد تزیین شده است. این ایوان‌های چهارگانه در زمان وزارت امیر علیشیر نوایی در سال ۸۷۲ قمری و در زمان سلسله صفوی، به‌ویژه شاه عباس بنا شده است. در زمان شاه طهماسب صفوی و نادر شاه افشار گلدسته‌های طلایی به مجموعه اضافه شده است در ایوان جنوبی معروف به ایوان طلایی، چهار در نقره نصب شده که در زمان صفوی ساخته شده و با کتیبه‌های متعدد از خوشنویسان معروف چون محمد رضا امامی تزیین شده است. از دیگر واحدهای معماری مجموعه حرم حضرت رضا (علیه السلام) رواق‌های معروف به دارالضیافه و دارالحفاظ است که در زمان تیموری و صفوی به مجموعه اضافه شده‌اند. همچنین مساجد گوهرشاد، دو در، پریزاد و میرزا جعفر نیز جزو این مجموعه‌اند که درباره آن‌ها در صفحات گذشته شرح مختصری آورده شد.

مجموعه حرم حضرت رضا (علیه السلام) در طول هزار سال توسط هنرمندان معروف، امیران و شاهان تکمیل شده است، برای مثال در سال‌های ۱۲۶۲ و ۱۲۷۱ قمری، زمان محمد شاه قاجار صحنی جدید با کاشی‌کاری‌های زیبا به مجموعه اضافه شد. مجموعه معماری حرم حضرت رضا (علیه السلام) که شامل بناهایی متعدد و زیبا چون حرم، مسجدهای گوهرشاد، دودر، بالاسر و پریزاد، صحن قدیم و جدید دارالسلام، دارالضیافه، دارالسرور، سقاخانه، موزه، کتابخانه، توحید خانه، حمام، گنبد معروف به حاتم خانی، گنبد معروف به الله وردیخان، آرامگاه شیخ بهایی، صحن جمهوری اسلامی و دیگر بناهای وابسته است، در زمرة شاهکارهای هنری جهان شمرده می‌شود (کیانی، ۱۳۸۴: ۱۷۱-۱۷۲).

۲-۶. وضعیت معماری و اجزای معماری حرم مطهر و پیرامون آن (بناهای واجد ارزش تاریخی):

۱. بقعه مطهر ۲. رواق‌ها ۳. صحن‌ها ۴. بست‌ها ۵. مسجد گوهرشاد ۶. مسجد شاه ۷.
- حمام مهدی قلی بیک ۸. بقعه پیر بالان دوز

نمودار ۳: اجزای معماری حرم رضوی و پیرامون آن (منبع: نگارندگان)

رواق

«رواق» در لغت به معنی ایوان، پیشگاه خانه و سایبان است. در مجموعه حرم مطهر رضوی به بناهای سرپوشیده‌ای که در اطراف بقعه مطهر قرار دارند، رواق گفته می‌شود. این رواق‌ها به عنوان مجموعه‌ای تاریخی و هنری، میراث ارزشمندی به شمار می‌آیند که نمونه‌های برجسته هنر هر عصر را در خود متبلور ساخته‌اند.

به فضاهای سرپوشیده ستون‌دار یا متشکل از چشمه طاق‌هایی گفته می‌شود که در طرفین صحن یا میان‌سرای مساجد یا اماکن مذهبی ساخته می‌شود. دهانه این‌گونه فضاها رو به صحن است و در ورودی مسجد را به شبستان یا گنبدخانه متصل می‌سازد (کیانی، ۱۳۸۴: ۱۹).

رواق پایگاه خانه، فضای سرپوشیده ستون‌دار است یا از چشمه طاق‌هایی تشکیل یافته که در طرفین «صحن» یا میان‌سرای مسجد یا اماکن مذهبی ساخته می‌شود. دهانه این‌گونه فضاها رو به صحن است و در ورودی مسجد را به شبستان یا گنبدخانه متصل می‌کند. رواق مشتمل است بر سقف و ستون که حداقل در یک طرف مسدود باشد و انسان را از تماس یا ریزش و تابش نور آفتاب مصون دارد. در مناطقی که شدت نور و حرارت خورشید زیاد باشد نور متناسب و ملایمی را به داخل عبور می‌دهد، در این صورت روشنایی از طریق غیر مستقیم یا با واسطه خواهد بود. فضای رواق در معماری در مجموع یکی از کنترل‌کننده‌های نور در فضای معماری است (سالاری، ۱۳۹۴: ۱۹۷). با بررسی توضیحات ارائه شده در بالا، آنچه مشخص می‌گردد کارکرد اصلی رواق است که برگرفته از اقلیم و جغرافیای ایران است و معماری بومی از شاخصه‌های اصلی هویت معماری هر منطقه به شمار می‌آید.

صحن‌ها: بارگاه

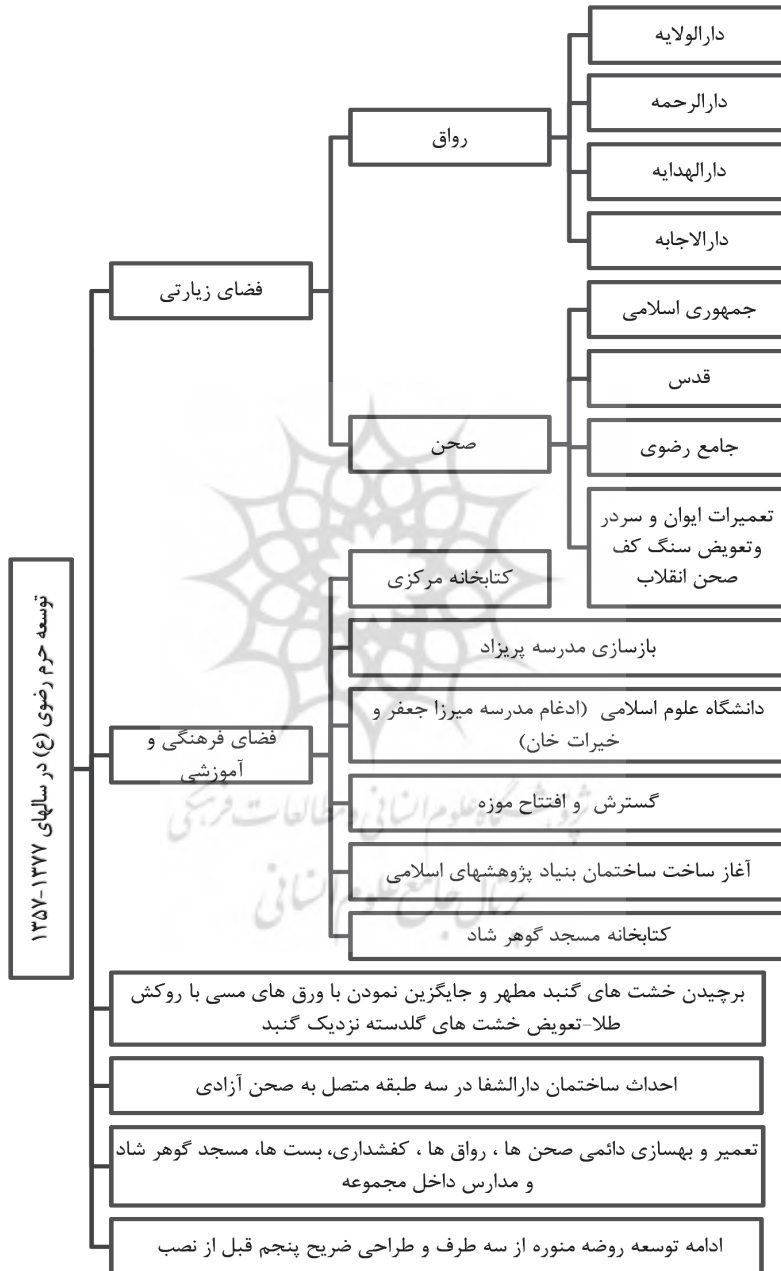
ایجاد حریم بین درون و بیرون (کثرت و وحدت) در حکمت عملی اسلام، فضای عبادتگاهی جایگاه سیر در انفس است و نسبت به فضای آزاد و رها شده طبیعی، مرز و حریم ایجاد می‌نماید تا نگاه و توجه انسان از عالم خارج به عالم درون (تفکر و اندیشه و خودآگاهی) برگردد. «اگر فضای بیرون فضای سیر در آفاق است و فضای تحرک و تنوع و تغییر، یعنی جهان کثرت، فضای درون باید فضای تامل و توجه و تذکر و حضور قلب باشد برای خودآگاهی و سیر در انفس، حریم‌ها و مفصل‌های متعدد و متنوع، این شگرد حیرت‌انگیز در طراحی معماری را ظاهر می‌سازد» (نقره کار، ۱۳۷۸: ۲۳۲). سیر در انفس (سکون و بی‌جهتی) خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: توجه خود را هنگام عبادت در هر مسجدی به سوی او کنید و دین خود را برای او خالص کنید (اعراف، ۲۹) صحن‌ها، فضاهای باز در مجموعه حرم مطهر هستند که بقعه و رواق‌ها را دربرگرفته‌اند و برای برگزاری نماز جماعت و مراسم عبادی مورد استفاده زائران قرار می‌گیرد (رضایی برجکی و همکاران، ۱۳۹۶: ۹۰).

بست‌ها: بارگاه

«بست» به معنی سد کردن و مانع شدن است. در آستان قدس رضوی، بست عبارت است از مکانی محدود بین صحن‌ها و بناهای حرم مطهر رضوی؛ به عبارت دیگر، به حریم حرم مطهر پس از مداخل ورودی اطلاق می‌شود (همان: ۱۰۷).

معماری حرم مطهر رضوی مجموعه‌ای از فضاها و بناها و عناصر با کاربری‌های مرتبط و مختلف با یکدیگر در اطراف بقعه مطهر قرار گرفته که طی حدود ۱۲۰۰ سال ساخته شده‌اند که از سده پنجم هجری اولین مسجد وابسته به گنبدخانه بقعه مطهر ساخته شده و طی ادوار تاریخی به تدریج تکمیل شده و تا عصر حاضر ساخت و ساز و توسعه آن ادامه دارد.

نمودار ۴: مهم اقدامات عمرانی و بناهای ساخته شده در حرم رضوی طی سال‌های ۵۷-۷۷ (منبع: نگارندگان)

هم اکنون ۳۱ رواق در مجموعه حرم رضوی وجود دارد و مساحتی حدود ۵۷ هزار مترمربع را به خود اختصاص داده است (رضایی بر جکی و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۴)

مجموعه حرم هم اکنون هشت صحن دارد که مساحت آن‌ها بیش از ۲۲۵۵۵۳ مترمربع می‌شود (همان: ۹۰). همچنین چهار بست و دو مسجد به نام‌های مسجد گوهرشاد و مسجد شاه، حمام قدیمی قلی بیک که تبدیل به موزه مردم‌شناسی و همچنین بقعه پیر بالان دوز در شمال شرقی حرم واقع شده است. مجموعه همچنین دارای نهادهای فرهنگی که شامل: کتابخانه، مدارس (مدرسه دودر، مدرسه میرزا جعفر، مدرسه خیرات خان)، موزه ها، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی است. نهادهای رفاهی مجموعه شامل: دارالشفاء، مهمان‌سرا و همچنین مجموعه آرامگاه‌های مشاهیر برجسته است که در حرم رضوی مدفون گشته‌اند و در نمودار روبرو بنا به ارتباط زمانی صرفاً بناها و اقدامات مهم که در دو دهه اول پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران صورت گرفته شده، ذکر شده است.

۷. حرم رضوی در دوره جمهوری اسلامی ایران

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، رواق پشت سر مبارک، ۱۸ متر توسعه یافت و بعدها گسترش دو ضلع پیش روی مبارک و پایین پا به انجام رسید. ایجاد بست طبرسی و دو صحن جمهوری اسلامی، قدس، کتابخانه، موزه و رواق دارالولایه در آن دوره بوده است (سجادی، ۱۳۶۷، ذیل آستان قدس رضوی). در سال ۱۳۵۹ فضای داخلی بنای حرم توسعه یافت و ایستایی گنبد افزایش پیدا کرد. درهای ورودی بنای حرم در سمت پیش رو و پایین مدفن گشایش یافت. همچنین در این دوره، صحن‌های جامع رضوی، هدایت، کوثر و رواق امام خمینی (ره) رواق‌های جدید دارالولایه، دارالهدایه، دارالرحمه، دارالاجابه، بست‌ها ساخته شد و توسعه یافت (وثیق، ۱۳۹۹: ۲۳۹). گسترش اماکن متبرکه به ۱۰۰ هکتار، ساختمان فعلی کتابخانه (۱۳۶۰ تا ۱۳۷۳)، کتابخانه مسجد گوهرشاد ۱۳۶۸، دانشگاه علوم اسلامی به همت عباس واعظ طبسی در سال ۱۳۶۳، چهار پارکینگ

قسمت زیرین حرم (همان: ۲۳۸).

پس از انقلاب ۱۳۵۷ ایران، طرح توسعه حرم با جدیت دنبال شد و این مجموعه شاهد گسترش زیادی بود. در سال ۱۳۵۹ فضای داخلی بنای حرم توسعه یافت و ایستایی گنبد افزایش پیدا کرد و درهای ورودی به بنای حرم در سمت پیش رو و پایین پای مدفن، گشایش یافت. صحن جمهوری اسلامی، جامع رضوی، هدایت، کوثر و رواق امام خمینی (ره) در این دوره ساخته شد.

۱-۷. توسعه در روضه منوره و حریم مطهر بعد از پیروزی انقلاب

با عنایت به تولیت عظمی آستان قدس رضوی، روند احداث فضاهای زیارتی، فرهنگی و خدماتی در سطح و زیر سطح به سرعت افزایش یافت، به گونه‌ای که طی سالهای اخیر، عملیات اجرایی بالغ بر پنج برابر بناهای قبل از پیروزی انقلاب اسلامی شد. زیربنای اماکن متبرکه در طول ۱۲ قرن، حدود ۱۲ هکتار بود در صورتی که از پیروزی انقلاب تاکنون به ۹۰ هکتار رسیده است. احداث بناهای سرپوشیده و فضاهای باز جدید، همراه با توسعه و ترمیم بناهای گذشته، از رویکردهای اصلی این ساخت و سازها بوده، ضمن اینکه آستان قدس رضوی در این سالها از توسعه فضاهای فرهنگی نیز غافل نمانده است.

با احتساب تلاش‌های اخیر، از آغاز پیدایش حرم مطهر تاکنون، ۲۶ بنای سرپوشیده به نام رواق، ۹ فضای باز به نام صحن و ۴ مدخل ورودی به نام بست در اطراف مضجع شریف رضوی ساخته شده است (سالاری، ۱۳۹۴: ۲۲۰).

گسترش روضه منوره:

الف. توسعه روضه منوره از سه طرف.

ب. تعویض ضریح قدیم و نصب ضریح جدید (ضریح پنجم) در سال ۱۳۷۹.

ج. تعویض سنگ قبر صندوقچه‌ای درون حرم و نصب سنگ جدید.

د. تعویض سنگ‌های کف روضه منوره (همان: ۲۲۱).

مشخصات طرح حریم حرم مطهر رضوی (سالاری، ۱۳۹۴: ۲۴۹)

۱. محدوده طرح: از مرکز گنبد منور،
دایره‌ای به شعاع ۴۲۰ متر.

۲. زمان اجرای طرح: از سال ۱۳۵۲
همزمان با تخریب اماکن پیرامونی.

۳. بناهای پیرامونی متعلق به دوران افشاری
و قاجاری شامل منازل مسکونی، بازار،
کاروان سرا و... بوده است.

۸. تزیینات حرم رضوی

تزیینات بنا از عوامل بسیار مهم در معماری ایران و در بردارنده اطلاعات تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و اعتقادات مذهبی دوران خود است. در هنر اسلامی، تزیین برای اعتلا به افق‌های برتر و بیان فضای قدسی است. کاشی‌کاری در ایران جزو آثار ارزشمند هنری است. متعالی‌ترین تجلیات هنر دینی را در کاشی‌کاری‌های اماکن مذهبی می‌توان یافت که از مهم‌ترین مظاهر بروز مفاهیم معنوی و عرفانی در هنر به شمار می‌رود و نقش اصلی را در اماکن مقدس از جمله حرم مطهر رضوی ایفا می‌کند. حرم امام رضاع دارای نمونه‌هایی از هنر کاشی‌کاری، مربوط به دوره‌های مختلف تاریخی است که می‌توان آن‌ها را براساس ویژگی‌های بصری، نوع نقوش و دوره تاریخی طبقه‌بندی کرد. طرح‌ها و نقوش کاشی‌کاری در هر دوره برگرفته از مبانی فکری و ارزشی زمان خود بوده است (خان حسین آبادی، ۱۳۹۹: ۹۵). بر همین اساس، نگاهی به هنر و معماری دوره‌های پیش از انقلاب

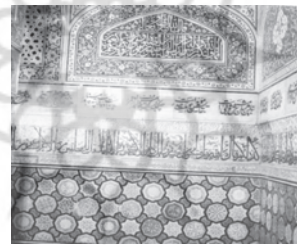
اسلامی می‌اندازیم چراکه مبانی فکری و ارزشی دوره‌های قبل را متبلور می‌سازد. این امر کمک شایانی به تحلیل هنر و معماری پس از انقلاب اسلامی ایران می‌کند. در روضه منوره که به دست هنرمندان و معماران ایرانی ساخته شده، کثرت و تنوع هنرها به نوعی هنر اسلامی ایرانی در طول تاریخ این سرزمین را در مجموعه بناهای مذهبی آرامگاهی نشان می‌دهد و تأکیدی بر اسلامی ایرانی بودن نوع هنر این مجموعه دارد.

۸-۱. تجلی هنر و معماری در روضه منوره (در دوره‌های پیش از انقلاب اسلامی)

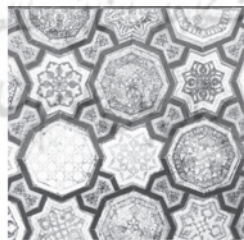
کاشی کاری، کتیبه‌ها و خطوط و نقش‌های زیبا در کنار آینه کاری و درج احادیث و کلمات قصار مکتوب بر کاشی‌ها از امامان معصوم که برای شکوه و جلال این بارگاه ملکوتی به کار رفته بقعه منوره را همچون بهشت آراسته است.

در این باره هنرمندان و خطاطان قرون مختلف، نهایت علاقه و مهارت خود را در عمل به گونه‌ای نشان داده اند که قلم از توصیف و نگارش این همه هنرنمایی ناتوان است. تزیینات و آثار هنری موجود در حرم دارای دو بخش است:

الف. بخش ازاره و معرق کاری دیوارهای بالای ازاره تا ارتفاع

نمونه ۱: بخشی از مسجد بالاسر با ازاره زرین فام و تزیینات کاشی معرق

نمونه ۲: کاشی های زرین فام طبعی و هشت پر ازاره بقعه مطهر

حدود ۲ متر، دارای چند قسمت است: ابتدا دارای حاشیه‌ای کوتاه از سنگ مرمر سفید به عرض حدود ۲۰ سانتی متر که بالای آن معرق کاری به ارتفاع ۹۲ سانتی متر از کاشی‌های قدیمی نفیس ممتاز و نفیس سنجری است. این کاشی‌های الوان بسیار ظریف به ابعاد هندسی منظم و ابعاد شش و هشت گوش بزرگ و کوچک و کوبی شکل، چند ضلعی و

گاه به صورت مربع است. کاشی‌های ازاره نوعاً با خطوط رقاع، ثلث و اسلیمی برجسته تزیین یافته است. علاوه بر این، بر روی بیشتر آن‌ها آیات و احادیث و کلمات قصار و اشعاری نیز به خط نسخ قرن ششم و هفتم دیده می‌شود (سالاری، ۱۳۹۴: ۱۴۷). این کاشی‌های ممتاز و نیز کتیبه اطراف جبهه خارجی در پیش روی مبارک، در رواق دارالحفاظ از شاهکارهای بی‌نظیر و از قدیمی‌ترین کاشی‌های عهد اسلام است.

ب. بخش مقرنس آینه و کتیبه‌ها: سقف حرم به طرز بسیار زیبایی مقرنس آینه شده و به آینه‌کاری سقف حرم به اصطلاح قطار آینه می‌گویند. ابتدای آینه‌کاری سقف، کتیبه تاریخی و ارزشمند آینه است (همان: ۱۴۸).

۲-۸. آینه‌کاری و گچ‌بری در معماری

اصولاً در معماری آینه‌کاری و گچ‌بری با هم مانوس هستند و در سطوح آینه‌کاری زمینه کار دارای نقوش یا خطوط برجسته یا فرورفته است که که توسط فردی گچ‌بر مشابه طرح آینه‌کاری آماده شده سپس قطعات آینه به وسیله آینه‌بر یا آینه‌کار در اندازه و اشکال مد نظر بریده و روی آن چسبانیده می‌شود. گچ‌بری همچنین به عنوان گزینه تزیینی روی آینه یا کناره‌های آن اجرا می‌شود. از بهترین نمونه‌های تلفیقی گچ‌بری و آینه‌کاری می‌توان به آینه‌کاری دارالسیاده حرم مطهر حضرت امام رضا (علیه السلام) و اتاق‌های شاه‌نشین عمارت شمس‌العماره اشاره کرد. در برخی بناها آینه‌کاری بر بستری از نقاشی یا طرح‌های اسلیمی اجرا شده و استفاده تلفیقی از آینه‌کاری با تزیینات دیگر محدودتر است. این نکته قابل ذکر است که در بسیاری از استان‌های کشور این تزیینات در طول تاریخ در بناهای مذهبی و حکومتی به کار گرفته شده است و در دوره معاصر نیز به نحوی در مالکانه‌های خصوصی یا هتل‌ها و رستوران‌ها نیز از این شیوه تزیینات استفاده می‌شود، اما از موارد شاخص می‌توان به کاخ‌های گلستان، سعدآباد و مرمر در تهران، کاخ چهل ستون در اصفهان ساختمان دارالسیاده، دارالویه، رواق امام و از مجموعه آستان مقدس رضوی ایوان نارنجستان شیراز و حرم حضرت معصومه (علیها السلام) در قم اشاره کرد (همان):

۱۷۵). استفاده از تزیینات گچ‌بری در حرم مطهر در دوره جمهوری اسلامی نیز ادامه پیدا می‌کند و به لحاظ گستردگی سطوح تزیین شده، استفاده از این هنر به اوج خود می‌رسد. به طوری که از هنر گچ‌بری به صورت مستقل یا آمیخته با سایر هنرها نظیر نقاشی و آینه‌کاری در تالارها و رواق‌های مختلف استفاده شده است که از جمله می‌توان به دیوارها و پوشش سقف رواق‌های دارالولایه، دارالرحمه، دارالهدایه، دارالاجابه، دارالکرامه، دارالحجه، دارالمرحمه و رواق امام خمینی (ره) اشاره کرد (محتاجی، ۱۳۹۷).

همان‌گونه که در ابتدای امر و در اهداف این پژوهش به آن اشاره شد، در جهت مستدل و مستند کردن رسالت اصلی این تقریر به بازتاب انقلاب اسلامی ایران و نظام معنایی آن بر حرم رضوی در دو دهه پس از انقلاب اسلامی ایران می‌پردازیم. این امر در جهت یکی از اهداف و نتایج انقلاب اسلامی ایران و تغییر در ساختار سیاسی و تبدیل آن از شاهنشاهی به جمهوری اسلامی است که همانا به عنوان توسعه سیاسی از آن نام برده می‌شود.

۹. بازتاب انقلاب اسلامی ایران و نظام معنایی آن بر حرم رضوی

۹-۱. توسعه سیاسی انقلاب اسلامی ایران

امروزه توسعه به خودی خود پدیده‌ای چند بعدی است که ابعاد گوناگون زندگی بشر اعم از جنبه‌های اقتصادی فرهنگی و سیاسی و... را در بر می‌گیرد. در این میان، توسعه سیاسی به دلیل ارتباط مستقیم با قدرت سیاسی و نیز چند لایه بودن آن، از پیچیده‌ترین سطح توسعه به شمار می‌آید. توسعه سیاسی را باید مرحله‌ای قلمداد کرد که در آن یک نظام سیاسی با توسعه ظرفیت سیاسی درونی‌اش، سازگاری خود را از طریق نهادهای موثر توسعه و ضمن پذیرش انفکاک ساختاری، توانایی خود را در توسعه مشارکت سیاسی و در نتیجه ثبات و تعادل بخشیدن و مشروعیت سیاسی نشان می‌دهد (درخشه، ۱۳۸۷: ۱۲۳ و ۱۲۶). انقلاب اسلامی توانسته است ضمن بستن پرونده رژیم استبدادی حاکم بر ایران، صفحه‌ای نوین در تاریخ کشور بگشاید و زمینه‌های مساعد را برای رشد و توسعه سیاسی

در ایران فراهم کند و گام‌های موثری به سوی تحقق توسعه سیاسی بردارد (همان: ۱۵۶). از این مطالب دو شاخصه اصلی توسعه سیاسی: مشروعیت سیاسی و مشارکت سیاسی تبیین و به بررسی آن در حرم رضوی پرداخته می‌شود.

جدول ۳: بازتاب انقلاب اسلامی ایران و نظام معنایی (منبع: نگارندگان)

بازتاب انقلاب اسلامی ایران و نظام معنایی آن بر حرم رضوی در دو دهه پس از انقلاب اسلامی ایران				
تحولات و پیشرفت مجموعه آستان قدس در زمینه‌های ساختاری و اداری (مدیریت با ثبات و طولانی مدت آیت الله واعظ طبسی) (تولیت ۱۳۵۷-۱۳۹۵)	سازگاری از طریق نهادها	مشروعیت سیاسی		
فضاهای زیارتی و اداری جدیدی به مجموعه اضافه شد که مهم‌ترین آن‌ها صحن‌های جمهوری، قدس، جامع رضوی، هدایت، غدیر، کوثر و رواق‌های دارالولایه، دارالحکمه، دارالحجه، دارالهدایه و امام خمینی (ره) است.	طرح توسعه که از آبان ۱۳۵۸ شروع و در دهه‌های ۷۰ و ۸۰ سرعت بیشتری گرفت.	در توسعه اقتصادی فرهنگی سیاسی از باب گسترش فضاهای فرهنگی و مذهبی (هنر و معماری) (فضاها)	مشارکت سیاسی	انقلاب اسلامی ایران توسعه سیاسی

جمع بندی

در ابتدای این بخش، پس از جمع‌آوری داده‌های مربوط به هنر و معماری بناهای حرم رضوی که از دیدگاه منتقدان، تاریخ‌نگاران و به طور کلی صاحب‌نظران به صورت مستند

به چاپ رسیده، پرداخته شده، مضامین پایه استخراج و سپس برای تحلیل بر اساس دیدگاه‌های نظریه‌پردازان انقلاب و صاحب‌نظران هنر و معماری در جدول‌های طراحی شده قرار داده می‌شود و به کمک این جدول‌ها پاسخ، پرسش اصلی این تقریر، اهداف و فرضیه بیان شده در مقاله نتیجه‌گیری می‌شود.

جدول ۴: تبدیل و تحلیل هنر و معماری بناهای مورد احداث در دهه‌های ۵۷-۷۷ در حرم رضوی به مضامین پایه. (منبع: نگارندگان و اطلاعات مستخرج از گفتارهای (رضایی بر جکی و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۴؛ نعمتی، ۱۳۹۱: ۱۱؛ سالاری، ۱۳۹۴)

ردیف	نام بنا	تاریخ ساخت	نوع احداث	توضیحات	تصاویر
۱	گنبد طلا	۱۳۵۸-۱۳۵۹	مرمت	تجدید طلاکاری و تعمیرات گنبد مطهر بارگاه. نصب قطعات مسی طلا کاری شده روی گنبد در خرداد ۱۳۵۹ به اتمام رسید. (نعمتی، ۱۳۹۱: ۱۱)	
۲	ادامه توسعه روضه منوره از سه طرف	۱۳۵۸	توسعه و استحکام	در دوره پهلوی و جمهوری اسلامی فضای مسجد بالاسر، در غرب بقعه به فضای گنبد خانه افزوده و چهار درگاه ورودی پیش رو پشت رو و پشت سر حضرت در شمال و جنوب بقعه گسترده‌تر شد. همچنین دیوارها، از بالای آزاره تازیر کتیبه آینه کاری علی رضا عباسی، به کاشی‌های معرق بسیار نفیس آراسته شد (رضایی بر جکی و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۴).	
۳	(گسترش فضاهای فرهنگی (دانشگاه علوم اسلامی رضوی	افتتاح ۱۳۶۳	احداث	در حوزه آموزش علوم انسانی در سال ۱۳۶۳ افتتاح شد. احداث ساختمان از بازسازی دو مدرسه خیرات خان و میرزا جعفر در سه طبقه.	

<p>(اقدامات فرهنگی)</p>	<p>با هدف ترویج و نشر فرهنگ اسلامی در سال ۱۳۶۳ تاسیس شد.</p>	<p>بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان ۱۳۶۳ تاسیس</p>			<p>۴</p>
	<p>سومین رواق بزرگ مجموعه- زیربنا ۱۹۶۵ مترمربع- تعبیه نورگیر در سقف برای تامین نور مورد نیاز رواق سازه بتنی-سقف روی هشت ستون در فواصل ۱۰ متری بنا شده دیوار، ستون‌ها و سقف بنا آینه‌کاری شده و آرازه تا ارتفاع دو متر سنگ مرمر است.</p>	<p>احداث</p>	<p>۱۳۶۸</p>	<p>دارالولایه</p>	<p>۵</p>
	<p>بزرگ‌ترین صحن مجموعه زیربنای ۱۱۷۵۰۰ متر مربع دسترسی به دو خیابان اطراف - ارتفاع منارها ۷۰ متر و ۵۷ متر - تامین نور منارها از طریق ۸ نورگیر و ارتباط با پلکان و پله برقی به طبقه تحتانی (پارکینگ) کاربری صحن عبادی مذهبی دارای ۶ مناره رفیع و ۳ ایوان - ایوان ولیعصر <small>علیه السلام</small>، با دو مناره به ارتفاع ۷۰ متر و ایوان‌های غدیر و کوثر هر کدام با دو مناره به ارتفاع ۵۷ متر دارای ۵۵ غرفه و گنجایش ۷۰ هزار نمازگزار در تزیین صحن جامع از سنگ‌های ابزار خورده و تزیینات کاشی معرق و معقلی سنگ فرش مخلوطی از سنگ‌های الوان و گرانیت و خلیج.</p>	<p>احداث</p>	<p>۱۳۶۶</p>	<p>صحن جامع رضوی</p>	<p>۶</p>
	<p>بازسازی با همان الگو و طرح سنتی کاربری کنونی: به عنوان مرکز پاسخ‌گویی به سوالات دینی</p>	<p>بازسازی</p>	<p>۱۳۶۸</p>	<p>مدرسه پریراد</p>	<p>۷</p>

  	<p>مطابق با استانداردهای بین الملل و با سبک معماری اسلامی در سه طبقه - ۲۸/۸۰۰ مترمربع زیربنا دیوار تالار قدس در داخل کتابخانه گچ‌بری و تذهیب شده - سقف سالن ورودی در پلکان دسترسی گچ‌بری قطار مقرنس و مشبک برای تامین نور طبیعی نمازخانه کتابخانه باسقف و بدنه چوبی مشبک همانند طرح مشبک مقابر متبرکه - بدنه قاب‌بندی شده کارهای اسلیمی به سبک معرق چوب استفاده از احادیث به سبک معرق چوب با ترکیبی از سیاه مشق مکرر و به خط ثلث در سقف نمازخانه - ساخت دو حیاط مرکزی به سبک معماری سنتی ایران - حیاط چهارایوانه و کاشی کاری شده نورگیر سنگی در وسط حیاط برای تامین نور طبقه زیرین آب‌نمای سنگی به منظور تامین نور - نماسازی حیاط تلفیقی از آجر، کاشی و مقرنس درهای چوبی با گره، خطاطی به شیوه معرق تزیین شده.</p>	<p>احداث</p>	<p>۱۳۶۰- ۱۳۷۲</p>	<p>کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی</p>	<p>۸</p>
	<p>مسجد گوهرشاد یکی از زیباترین و ماندگارترین آثار معماری در ایران و یادگاری گران‌بها از دوره تیموری است که در مجموعه معماری حرم مطهر واقع شده است. در سال ۱۳۶۸ به دلیل کمبود فضا و نیاز به مکانی وسیع‌تر به همت آستان قدس رضوی ساختمان در جنوب غربی روضه منوره بازبینی ۱۲۰۰ مترمربع در زمینی به مساحت ۹۹۷ متر مربع احداث شد.</p>	<p>توسعه و احداث</p>	<p>۱۳۶۸</p>	<p>کتابخانه مسجد گوهرشاد</p>	<p>۹</p>

	<p>مساحت ۱۱۱۰۰ متر مربع و زیربنای ۲۲۲۰۰ متر مربع - چهار ایوان قرینه دو به دو و سبک معماری سنتی اسلامی - دو گلدسته به ارتفاع ۳۰ متر بر فراز ایوان شمالی و جنوبی - در کنار ایوان شرقی (ایوان طلای صحن) پنجره مشبک برنزی - ۵ ایوان در صحن و سی حجره و چهل و شش غرفه - قبل از تخریب محل صحن بازارها و کاروان سراهایی از جمله کاروان سرای ناصری، سرا و کاروان سرای وزیر نظام - در مقابل ایوان طلا، سقاخانه به صورت هشت ترک و سقف گنبدی در وسط صحن، ساعت آفتابی یا شاخص برای مشخص نمودن ظهر شرعی در مشهد - ایوان شمالی درارای گلدسته آراسته به طلا - ایوان شرقی طلا کاری شده - آزاره ایوان سنگ خلع و کتیبه ای به خط طلا و زمینه لاجورد حاوی دو آیه از سوره آل عمران - در سطح طلا کاری ایوان، دورتادور شمشه‌هایی منقش به اسماء الله و ستاره‌هایی که نام الله، محمد و علی با خط بنایی بر آن نقش بسته ایوان جنوبی (ایوان قبله) به معمول مساجد و اماکن مذهبی بزرگ‌تر نسبت به سایر ایوان‌ها ایوان غربی ورودی اصلی دسته‌های عزادار</p>	<p>احداث</p>	<p>۱۳۶۰</p>	<p>صحن جمهوری اسلامی</p>	<p>۱۰</p>
--	--	--------------	-------------	--------------------------	-----------

پژوهشگاه علوم و فنون
رتال

	<p>زیربنای ۵۳۶ مترمربع فضای داخلی بنا، گچ‌بری، رنگ‌آمیزی و آینه‌کاری-نورگیرها با نقوس اسلیمی لاجوردی تزئین، ستون‌ها و پایه‌های طاق‌ها، با نقوش گره هندسی و شمسه مزین-کتیبه‌های خط کوفی و نقوش خطایی با رنگ‌های لاجوردی و فیروزه‌ای قاب‌بندی دیوارها کتیبه‌های گچی با آیات قرآنی به خط نستعلیق جلی-اطراف کتیبه‌ها را نقوش اسلیمی و ختایی و نقش گل بنه با رنگ‌های متنوع فرا گرفته</p>	<p>احداث</p>	<p>۱۳۶۹- ۱۳۷۱</p>	<p>دارالهدایه</p>	<p>۱۱</p>
	<p>احداث با تقلید از معماری شبستان‌های مسجد جامع گوهرشاد به شکل تالار و دارای ۱۵ نیم‌گنبد ستون‌دار در هر نیم‌گنبد، نورگیر تعبیه شده و اطراف آن با قاب‌بندی‌های گچ‌بری و نقوش گره چینی و آینه‌کاری تزئین شده کف بنا و آزاره تا ارتفاع ۱۵۰ سانتی‌متر سنگ‌کاری و دیوارها و ستون‌های بنا با گچ‌بری، نقاشی و آینه‌کاری به صورت قاب‌های برجسته با طرح‌های اسلیمی و ختایی و اشکال هندسی تزئین شده (استفاده کم از آینه‌کاری، کاربردی و کاشی‌ها در سطح کمتر استفاده شده).</p>	<p>افتتاح</p>	<p>۱۳۷۱</p>	<p>دارالرحمه</p>	<p>۱۲</p>

 	<p>کوچک‌ترین صحن حریم حرم مطهر با مساحت ۵۰۰۰ مترمربع در وسط آن سقاخانه زیبا با طرح قبه الصخره به ابعاد تقریبی یک هشتم ابعاد اصلی، گنبد سقاخانه در جنوب صحن ایوانی به ارتفاع ۱۶ متر دارد، تزئین سقف سقاخانه به صورت طاسه‌سازی با کاشی و آجر، دارای ۶ ورودی در صحن قدس و ۲۸ حجره، دیواره اش تماماً به کاشی معرق آراسته در وسط ایوان، محرابی زیبا که دورتادور قسمت بالایی آن با کتیبه‌های از کاشی و مزین به سوره مبارکه نور تزئین قسمت گنبد آن با طلا و دیگر قسمت‌های خارجی با کاشی معرق قسمت زیرین این صحن سرداب‌سازی و به دفن اموات اختصاص داده شده.</p>	<p>احداث</p>	<p>۱۳۷۳</p>	<p>صحن قدس</p>	<p>۱۳</p>
	<p>در زاویه شرقی رواق یک هشتی با پنجره نقره (نزدیک‌ترین مکان به مدفن امام (علیه السلام)) کف رواق مفروش با سنگ چینی-تزئین سقف به صورت لانه زنبوری با ترکیب آینه، قالب گچی و رنگ آمیزی، مقرنس کاری، رسمی‌بندی، گره سنگی، گره نجاری، آینه کاری و لایه چینی</p>		<p>۱۳۷۶- ۱۳۷۹</p>	<p>دارالاجابه</p>	<p>۱۴</p>
	<p>طراحی ضریح پنجم توسط استاد محمود فرشچیان-ترکیبی از طلا و نقره-استفاده از هنر اسلامی ایرانی به جای سبک هندی-۱۴ محراب در نمای ضریح و تزئینات استفاده از گل پنج پر، هشت پر و آفتابگردان- خاتم کاری، قلم زنی خطاطی-در مدت زمان ۷ سال، نصب در سال ۱۳۷۹ با حضور مقام معظم رهبری</p>	<p>طراحی ضریح پنجم</p>	<p>۱۳۷۳</p>	<p>ضریح</p>	<p>۱۵</p>

۱۶	پارکینگ ۱ و ۲	۱۳۷۷	احداث	در سال ۱۳۷۷ احداث آن آغاز شده بود	----
----	---------------	------	-------	-----------------------------------	------

۹-۲. رویکرد صاحب نظران به معماری این دوره

نمودار ۵: استنتاج دیدگاه صاحب نظران به معماری بین سال‌های ۵۷-۷۷ (ثبات ثانی و کاظمی، ۱۳۹۷: ۲۴۰)

<p>امیربانی مسعود (معماری بعد از انقلاب)</p> <p>احیای عین به عین معماری سنتی ایران</p> <p>بوم گرایی</p>	<p>محسن حبیبی (۱۳۶۰-۱۳۸۰)</p> <p>فرهنگ گرایی</p> <p>نوآوری</p>	<p>اکرم حسینی (معاصر تهران ۱۳۶۰-۱۳۸۵)</p> <p>اقتباس از معماری تاریخی</p> <p>گرایش مدرن</p>	<p>وحید قبادیان (۱۳۵۷-۱۳۹۱)</p> <p>معماری سنتی و سنت گرایی</p> <p>معماری مدرن متاخر</p>
---	--	--	---

همان‌گونه که اشاره شده است احیای عین به عین معماری سنتی ایران، بوم گرایی، فرهنگ گرایی و نوآوری، اقتباس از معماری تاریخی، این گرایش‌ها در حیطه ساخت ابنیه، فضاهای مذهبی، عام المنفعه و عمومی نمایان است. گرایش به تکنولوژی از دیگر موارد دارای اهمیت در معماری این دوره محسوب می‌شود. موضوع انقلاب پدیده‌ای است مدرن با ریشه‌های سنتی و فرهنگی و از جنس دموکراسی سیاسی که در عرصه معماری نیز انعکاس پیدا کرده است (همان).

از مطالب ذکر شده در جدول‌ها که مربوط به مضامین دیدگاه‌های امام (ره) و مقام معظم رهبری در تبیین شاخصه‌های ایدئولوژی و هویت از دیدگاه ایشان و همچنین بیانات ایشان در خصوص هنر و معماری است، به مولفه‌هایی دست می‌یابیم که بر انقلابی، اسلامی و ایرانی بودن این دو مهم (هویت و ایدئولوژی و به تبع آن هنر و معماری) تاکید دارند و با قراردادن این مولفه‌ها در جدول‌ها و همچنین تحلیل نتایج حاصل از ویژگی‌های بناهای

حرم رضوی در این دوره به ویژگی‌های مشترک میان دیدگاه‌های ایشان و صاحب‌نظران معماری در خصوص ویژگی‌های معماری این دو دهه که در هنر و معماری بناهای حرم رضوی مشهود است، دست می‌یابیم.

جدول ۵: بازتاب انقلاب اسلامی ایران و نظام معنایی آن بر هنر و معماری حرم رضوی در دو دهه اول انقلاب اسلامی (منبع: نگارندگان)

ردیف	نظریه‌پردازان	شاخصه‌های تعیین شده	بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر هنر و معماری حرم رضوی	مستندات	عکس
۱	صاحب‌نظران معماری	معماری سنتی و سنت‌گرایی	استفاده از عناصر معماری: استفاده از طاق و قوس و گنبد ایوان و عناصر سنتی در معماری ایرانی و اسلامی، استفاده از مصالح سنتی مانند آجر، کاشی و برخی تزییبات مانند کاشی کاری و کاربندی روی آورده استفاده از آینه کاری در اتاق‌های شاه‌نشین عمارت شمس‌العماره و همچنین در معماری حرم رضوی	رعایت سلسله‌مراتب دسترسی به فضاها همانند کارکرد بست ها، خط آسمان و نماهای صحن جامع رضوی استفاده زیاد از تقارن و ریتم در معماری فضاها حرم که یکی از شاخصه‌های معماری سنتی است.	
		اقتباس از معماری تاریخی	ساخت بنا در صحن مشابه مسجد الاقصی به تناسب حدود یک هشتم مسجد اصلی	صحن قدس و سقاخانه صحن که یادآور معماری مسجد الاقصی بخشی از تاریخ مهم مسلمانان	

	<p>قاجار: ایجاد فلکه دور حرم پهلوی: اجرای طرح حریم حرم جمهوری اسلامی: شروع به ساخت پارکینگ ۱ و ۲ -دسترسی به آن‌ها، استانداردهای بین المللی و باسبک معماری اسلامی در کتابخانه‌آستان افزایش فضای داخلی حرم و ایستایی گنبد</p>	<p>روندی که از اواخر دوره قاجار و پهلوی شروع می‌شود و در دوره جمهوری اسلامی ادامه می‌یابد. کتابخانه‌آستان قدس، استفاده از تکنولوژی در ایستایی گنبد</p>	<p>گرایش مدرن و معماری مدرن متاخر</p>	
	<p>گسترش فضاهای مذهبی و عبادی (گسترش اماکن متبرکه)</p>	<p>طرح‌ها و نقوش کاشی‌کاری در هر دوره برگرفته از مبانی فکری و ارزشی زمان خود است.</p>	<p>فرهنگ‌گرایی</p>	
	<p>آینه‌کاری دارالولایه</p>	<p>دریافت ترکیب رنگ و رنگ‌بندی از کاشی‌کاری‌های قدیمی و استفاده از آن‌ها در تزیینات و آمودهای معاصر با تاسی از آمودهای قدیمی همچون آینه‌کاری‌ها- خطاطی و کاشی‌کاری‌های معاصر، تجدید طلاکاری گنبد</p>	<p>نوآوری</p>	
	<p>کاشی‌کاری، خاتم‌کاری، فلزکاری، میناکاری، گچ‌بری-نقوس اسلیمی، گره‌کاری- آینه‌کاری (دارالمرحمه)</p>	<p>استفاده از هنرهای سنتی در معماری این دوره</p>	<p>احیای عین به عین معماری سنتی ایران</p>	

	<p>تامین بخشی از نور طبیعی مورد نیاز رواق از طریق نورگیرهایی که در سقف تعبیه شده است دارالولایه، طراحی ضریح پنجم</p>	<p>استفاده از عناصر معماری از جمله رواق: کاهش شدت نور و حرارت خورشید زیاد استفاده از هنرمندان بومی در طراحی ضریح</p>	<p>بوم گرایی</p>		<p>۱</p>
	<p>هنر و معماری استفاده از هنرمندان و استادکاران ماهر و ایرانی رابطه میان: هنر و هنرمند و اثر هنری توسعه روزافزون فضاهای عبادی و فرهنگی از خط به عنوان زبان در تزیینات استفاده شده است. استفاده از هنرهای اسلامی مبانی نظری و صرف و نحو فضاها و سلسله مراتب فضاها توسعه حرم با مشارکت سیاسی و مشارکت مردمی و انتصاب تولیت با نظر مقام معظم رهبری صورت گرفته است که از ویژگی های انقلابی بودن به شمار می آید.</p>	<p>از دیدگاه امام خمینی (ره): تاکید بر اصالت و ثبات در هویت -اتحاد علم و عالم و معلوم -تاکید بر تحرک و توسعه در هویت از دیدگاه مقام معظم رهبری: تاکید بر: هویت ملی- فرهنگ- معماری- تاریخ- زبان- سنتی، ایرانی، اسلامی و انقلابی بودن</p>	<p>از منظر هویت و ایدئولوژی</p>	<p>دیدگاه امام و رهبری</p>	<p>۲</p>

۱۰. نتیجه‌گیری

هنر و معماری ایران در طول تاریخ با تداوم و هویت اصیل و با ثبات منحصر به فرد خود همواره بیان‌کننده تحولات تاریخی، اجتماعی، سیاسی و نوع جهان‌بینی مردمان زمان خود بوده است. معماران ایرانی همواره تلاش کرده‌اند هنگام ساخت بناها از ساده‌ترین الگوی مربوط تا باشکوه‌ترین، در کنار رفع نیازهای اساسی و اولیه کاربران، نیازهای معنوی آن‌ها را نیز برطرف کنند و این امر را با نوآوری و به صورت خلاقانه با ایجاد عناصر معماری از اجزا کلی بنا در تقسیمات فضایی، پوشش سقف و دهانه‌ها و همچنین نحوه ایستایی بنا گرفته تا جزییات طاق و قوس و تزیینات انجام داده‌اند. به این ترتیب همواره شاهکارهای معماری منحصر به فردی چه در ایران و چه در سایر نقاط جهان که در حوزه نفوذ آنان قرار داشته است، ایجاد شده است. در این میان بینش و نوع نگرش آن‌ها به جهان و خالق هستی در خلق آثار به‌ویژه مذهبی از جمله مساجد، کاملاً مشهود بوده و عمدتاً معطوف به وحدانیت الهی بوده است. با وجود ویرانی‌ها و خرابی‌هایی که در طول تاریخ بر اثر هجوم اقوام بیگانه، بلایای طبیعی و قهری رخ داده و همواره الگوهای اصیل و بدیع معماری قدیمی را از بین برده است، این معماران ایرانی بوده‌اند که همواره با انتقال سینه به سینه اصول معماری به‌ویژه ایرانی و متعاقباً منطبق با اصول دین اسلام، توانسته‌اند از عهده مشکلات و مسائل در ساخت بناها با حفظ هویت و اصالت ایرانی برآیند و فرهنگ و تمدن کهن ایران را به جهانیان عرضه کنند. این مهم همواره از طریق تعدیل کردن مبانی معماری زمان وقوع با ارج نهادن به اصول و ارزش‌های اساساً معنوی با جهان‌بینی متمرکز بر تعالیم الهی به‌ویژه در دوره اسلامی بوده است که این فرایند جز با همراهی پادشاهان، حاکمان، فرمانروایان یا مردم عادی در تلاش برای تقرب الهی امکان‌پذیر نبوده است.

با عنایت به مطالب فوق و همان‌طور که در مطالب قبلی بدان اشاره شد، مرتبط با انقلاب اسلامی ایران، فی‌ما بین این انقلاب و ایدئولوژی و هویت ارتباط مستقیمی وجود دارد و ارتباط مزبور در راستای هویت خواهی مردم ایران به رهبری عالم فقید در جهت نیل به آرمان‌های الهی و تعالی جامعه بشری واقع گردیده است. در این میان آنچه از

ارزیابی و تحلیل شاخص‌های معماری مجموعه حرم رضوی تبیین می‌گردد، می‌توان به سادگی، موضوعات زیر را مشاهده کرد: «تکرار عین به عین معماری سنتی و در عین حال نوگرایی؛ فرهنگ‌گرایی؛ اقتباس از معماری تاریخی؛ بوم‌گرایی؛ استفاده از هنر ایرانی اسلامی در تزیینات بنا؛ توجه به نیارش و ایستادگی بنا و استفاده از تکنولوژی روز در ساخت و حفظ آثار معماری؛ ایجاد حس امنیت و رفاه و خدمت‌رسانی به کاربران (زائران) مجموعه و توجه به تامین نیازهای طیف وسیعی از کاربران، تبعیت از حکمت اسلامی (کثرت در عین وحدت و وحدت در عین کثرت) هم از لحاظ کالبدی و هم به لحاظ معنایی در تزیینات و رعایت سلسله‌مراتب دسترسی کالبدی و فضایی؛ ایجاد حس تعلق به مکان در کاربران (زائران و استفاده‌کنندگان مجموعه)؛ به خدمت گرفتن اقتصاد؛ سیاست و هنر ایرانی اسلامی در القای هویت و فرهنگ ایرانی اسلامی»، از طرفی انقلاب اسلامی ایران موجبات گسترش فرهنگ ایرانی اسلامی را فراهم کرد. بدیهی است که هویت‌دارای دامنه معنایی پر وسعتی است اما بر اساس بررسی به عمل آمده در مجموعه مذکور و در دوره انقلاب اسلامی ایران، مشخص می‌شود که از دیدگاه امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری برگرفته از تفکر اسلامی، این مجموعه کاملاً در زمره آثار ساخته شده و قابل تقسیم‌بندی به شیوه معماری ایرانی اسلامی است که بازتاب موضوع هویت ایرانی اسلامی و انقلابی در معماری معاصر ایران است. بر این اساس همگی تأکید و تایید بر وجود رابطه و جریان ویژه دارد که آن بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر معماری مجموعه حرم رضوی در دو دهه پس از انقلاب است و اکنون نیز ادامه آن را می‌توان مشاهده کرد. همچنین می‌توان این فرضیه را اثبات کرد که جریان ویژه‌ای متأثر از انقلاب اسلامی ایران در مجموعه حرم رضوی در دو دهه پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران وجود داشته و این رابطه چه در توسعه کالبدی و چه در نظام معنایی آن (از کل به جزء و از جزء به کل) در کلیات بناها و جزئیات آن و چگونگی توسعه و گسترش فضاهای عبادی و زیارتی مشهود است. از این منظر چگونگی ارتباط از طریق زبان مشترک هویت و ایدئولوژی انقلابی، اسلامی، ایرانی بوده و بازتاب ویژگی‌های انقلاب اسلامی ایران در معماری مجموعه حرم رضوی با پارادایم‌های معماری ایرانی اسلامی و تبلور آن در نظام معنایی و کالبدی معماری مجموعه از

طریق استفاده از هنر و هنرمند ایرانی در ایجاد اثر هنری و معماری و ارتباط مابین این سه مهم است. درخور ذکر است رعایت سلسله مراتب دسترسی منتج از سازمان و نظام فضایی که بر نیازهای کاربران و اهداف مجموعه منطبق بوده و از دیگر مواردی است که در نتیجه بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر معماری حرم رضوی می‌توان برشمرد. ساخت معماری منطبق بر بوم و اقلیم منطقه، استفاده بهینه از مصالح بومی، استفاده از عناصر سنتی، تاریخی و تاکید بر هویت باثبات و اصیل اسلامی ایرانی، استفاده از ریتم و تقارن و الگوهای ایرانی اسلامی در هنر و معماری بناها، تحرک و پویایی، شیوه‌های ساخت مبتنی بر دسترسی به علم روز و بومی‌سازی آن در جهت اعتلای معماری بومی، توجه بر ایستایی و نیارش بناها، توجه ویژه به سنت‌ها و آیین عبادی سیاسی به عنوان بخشی از هویت ملی، استفاده از هنر و معماری ایرانی اسلامی به عنوان زبان مشترک نوآوری و فرهنگ‌گرایی و سنتی، ایرانی، اسلامی و انقلابی بودن هنر و معماری مجموعه و برگرفته از مبانی فکری و ارزشی زمان خود، توجه و تاکید بر ارزش‌های مشترک دینی، مذهبی، عرفی بوده و در نهایت موجب طراحی فضاها و بناهای قدسی شده به گونه‌ای که زائران و بازدیدکنندگان را از دنیای مادی و نفسانی رهانیده و توجه آن‌ها را به دنیای معنوی و اخروی جلب و متصل می‌نماید و همگی در جهت تکامل و اهداف والای انسانیت و بشریت که همانا در دست‌یابی به تقرب و تقوای الهی است، گام برمی‌دارند. این همان است که در دین، مذهب، عبادت، سنت ایرانی‌ها دست‌یابی و تلاش برای این مهم به فلسفه وجودی هر ایرانی مسلمان باز می‌گردد. ارائه پارادایم‌های اصالت‌گرای معماری ایرانی اسلامی در جهت هویت‌خواهی در بناهای معماری معاصر ایران با تحلیل بناهای شاخص در گذشته هر چند دشوار، ولی امکان‌پذیر، در جهت راهی برای خروج از بحران‌های هویتی و تهدیدات و تهاجمات فرهنگی است و این موضوع از دغدغه‌های معماران ایرانی در پاسخ به بحران هویت در معماری معاصر ایران است.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۹۷). *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه: احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- احمدی، حمید. (۱۳۸۶). *هویت و قومیت در ایران، هویت در ایران*. تهران: جهاد دانشگاهی.
- افتخاری، اصغر. (۱۳۸۳). *اقلیت‌گرایی دینی*. تهران: انتشارات تمدن ایرانی.
- افتخاری، اصغر؛ اسدی، علیرضا؛ نزهت، ابراهیم. (۱۳۹۳). «ناسیونالیسم و هویت ملی در اندیشه حضرت آیت الله خامنه‌ای». *فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهشنامه انقلاب اسلامی*. شماره ۱۱. صص: ۱۹-۴۳.
- اعتصام، ایرج؛ فلامکی، محمد منصور؛ نقره کار، عبدالحمید؛ سلطان زاده، حسین؛ منصور، بهروز؛ بانی مسعود، امیر. (۱۳۸۸). «آیا معماری امروز محصول انقلاب اسلامی است؟». *ماهنامه تخصصی منظر*. شماره چهارم. صص: ۱۶-۱۶.
- بانی مسعود، امیر. (۱۳۹۴). *معماری معاصر ایران*. چاپ ششم. تهران: انتشارات هنر معماری قرن.
- _____ (۱۳۹۹). *معماری معاصر ایران از سال ۱۳۰۴ تا کنون*. مشهد: کتابکده کسری.
- بمانیان، محمدرضا؛ پورجعفر، محمدرضا؛ احمدی، فریال؛ صادقی، علی رضا. (۱۳۸۹). «بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی». *فصلنامه علمی-پژوهشی شیعه‌شناسی*. شماره ۳۰. صص: ۳۷-۷۰.
- ثبات ثانی، رقیه؛ کاظمی شیشوان، مهروش. (۱۳۹۷). «بازتاب انقلاب اسلامی ایران در معماری معاصر ایران سال‌های (۱۳۶۷-۱۳۵۷) نمونه موردی، ۲۰ پروژه شاخص با کاربری عمومی». *فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهشنامه انقلاب اسلامی ایران*. شماره ۲۶. صص: ۲۲۱-۲۴۳.
- جلالی، میثم. (۱۳۹۸). «بررسی هنر آینه‌کاری در رواق دارالسیاده حرم امام رضا (علیه السلام)». *فصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی*. دوره ۶. شماره ۱۸. صص: ۱۶۴-۱۵۴.
- جنکز، ریچارد. (۱۳۸۱). *هویت اجتماعی*. ترجمه تورج یار احمدی. تهران: شیرازه.
- حجت، مهدی. (۱۳۷۴). «معماری ایرانی در سخن چهار نسل از معماران صاحب نظر». *آبادی*. سال پنجم. شماره نوزدهم. صص: ۳۲-۳۴.
- خاکرند، شکراله. (۱۳۹۵). «مفهوم و جایگاه حرم در فرهنگ اسلامی». *فصلنامه علمی-پژوهشی فرهنگ رضوی*. سال ۴. شماره ۱۴. صص: ۹۷-۱۲۲.
- خان حسین آبادی، عطیه. (۱۳۹۹). «مضامین کاشی نگاره‌های دوره قاجار در حرم مطهر رضوی». *فصلنامه علمی-پژوهشی فرهنگ رضوی*. سال هشتم. شماره ۲۹. صص: ۹۵-۱۳۴.
- لباف خانیکی، رجبعلی. (۱۳۹۶). «گنبد حرم مطهر امام رضا (علیه السلام)». *هنرنامه آستان قدس رضوی*. شماره ۲۲. صص: ۱۸-۲۶.
- درخشه، جلال. (۱۳۸۷). *گفتارهای درباره انقلاب اسلامی ایران*. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). *لغت‌نامه دهخدا*. جلد ۴. دوره جدید. تهران: دانشگاه تهران.
- رضایی برجکی، اسماعیل؛ جلالی، میثم؛ حسینی، سید حسن؛ زارعی، ابوالفضل؛ نعمتی، بهزاد. (۱۳۹۶). *بارگاه خورشید معرفی مجموعه حرم رضوی*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- سالاری، علی اصغر. (۱۳۹۴). *تدوین سبک هنر و معماری حرم مطهر رضوی، پژوهشی بر روزه منوره و حریم حرم مطهر آقا*

- علی بن موسی الرضا علیه السلام. مشهد: راویان میراث کهن.
- شایسته فر، مهناز. (۱۳۹۲). «بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ساخته شده در حرم رضوی در عصر تیموری و صفوی». فصلنامه علمی-پژوهشی فرهنگ رضوی. سال اول. شماره ۳. صص: ۱۱۷-۱۴۷.
- شیخی، علیرضا؛ قاسمی، منوره. (۱۳۹۷). «مطالعه کتیبه‌های پنجمین ضریح حرم مطهر امام رضا علیه السلام». مطالعات هنر اسلامی. سال ۱۴. شماره ۳۱. صص: ۵۷-۸۱.
- عیوضی، محمدرحیم؛ هراتی، محمدجواد. (۱۳۸۹). درآمدی تحلیلی بر انقلاب اسلامی ایران. چاپ دوازدهم. قم: دفتر نشر معارف.
- فوکو، میشل. (۱۳۷۸). مراقبت و تنبیه، تولد زندان. ترجمه افشین جهاننیده و نیکو سرخوش. تهران: نشر نی.
- قبادیان، وحید. (۱۳۹۵). سبک‌شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران. چاپ دوم. تهران: انتشارات علم معمار.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۸۴). تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- معین، محمد. (۱۳۶۳). فرهنگ فارسی. ج ۴. تهران: سپهر.
- مومنی دهقی، کوروش. (۱۳۹۵). «بررسی رابطه فرهنگ با معماری آرامگاهی و تأثیر آن در طرح آرامگاه بوعلی سینا همدان». فصلنامه علمی-تخصصی معماری سبز. شماره ۳. صص: ۱-۹.
- نعمتی، بهزاد. (۱۳۹۱). «طلاکار گنبد حرم امام رضا علیه السلام». فصلنامه آستان هنر. شماره ۲ و ۳. صص: ۴-۱۵.
- _____ . (۱۳۷۸). «معماری مسجد از مفهوم تا کالبد (از گذشته تا آینده)». مجموعه مقالات همایش معماری مسجد-گذشته، حال، آینده. ج ۲. تهران: انتشارات دانشگاه هنر.
- ندیمی، هادی. (۱۳۷۰). مدخلی بر روش‌های آموزش معماری. صقه. دوره ۱. شماره ۲. صص: ۴-۱۷.
- نقی زاده، محمد. (۱۳۸۹). «تبیین رابطه فرهنگ نبوی و تمدن اسلامی». کتاب ماه هنر. شماره ۱۴۱. صص: ۶-۲۳.
- وثیق؛ بهزاد. (۱۳۹۹). «تبیین کاربست حس معنوی مکان جایگزین مفهوم حس مکان (نمونه بررسی شده، حرم امام رضا علیه السلام)». فصلنامه علمی-پژوهشی فرهنگ رضوی. سال ۸. شماره ۳. صص: ۲۲۳-۲۴۵.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

منابع اینترنتی

- خامنه‌ای، سیدعلی. آرشیو بیانات. بازیابی شده در سایت:
<https://www.leader.ir/fa> و www.khamenei.ir 99/10/4 تاریخ مشاهده:
 - محتاجی، میثم. ۹۷/۱۲/۱۱. هنر گچ‌بری در حرم امام رضا علیه السلام <http://www.islamic-rf.ir>. تاریخ مشاهده ۹۹/۱۰/۴.